

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ АРХІВІВ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ АРХІВНОЇ СПРАВИ
ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Гринь Олена Володимирівна

УДК 930.1: 94 (477.51)''19

**ОПИСИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТ.:
ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2004

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т. Г. Шевченка Міністерства освіти і науки України

- Науковий керівник:** кандидат історичних наук, доцент
Коваленко Олександр Борисович,
Чернігівський державний педагогічний
університет імені Т. Г. Шевченка,
декан історичного факультету
- Офіційні опоненти:** доктор історичних наук, професор
Пінчук Юрій Анатолійович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу української історіографії
- кандидат історичних наук
Павловська Надія Павлівна,
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства,
провідний науковий співробітник
- Провідна установа:** Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН
України, відділ історії і теорії археографії та
споріднених джерелознавчих наук

Захист відбудеться 19 січня 2005 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.864.01 в Українському науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства за адресою: 03110, м. Київ, вул. Солом'янська, 24.

З дисертацією можна ознайомитися у Науково-довідковій бібліотеці центральних державних архівів України: 03110, Київ, вул. Солом'янська, 24.

Автореферат розісланий ____ грудня 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

С. Л. Зворський

Підписано до друку .12.04. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Друк плоский. Умов. друк. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Замовлення № .

Підрозділ оперативного друку Чернігівського державного центру науково-технічної і
економічної інформації, 14000, м. Чернігів, вул. П'ятницька, 3^а

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку української історичної науки особливого значення набуває розширення джерельної бази, виявлення і запровадження до наукового обігу нових документів. Це потребує поглибленого дослідження окремих джерельних комплексів – визначення їхніх видових ознак, атрибуції та з'ясування інформаційних можливостей. Аналітико-інформаційне вивчення історичних документів сприятиме розробленню теоретико-методологічних проблем джерелознавства, пов'язаних із удосконаленням його категоріального апарату, класифікацією рукописних пам'яток.

До джерел, що містять цінну інформацію, проте досі не стали об'єктом спеціального вивчення, належать описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. Через відсутність узагальнюючого дослідження більшість пам'яток цього джерельного комплексу не була відома науковцям або дістала невірне тлумачення. Відтак необхідність дослідження описів Новгород-Сіверського намісництва значною мірою зумовлена станом їх наукового опрацювання.

Комплексне вивчення та запровадження до наукового обігу описів Новгород-Сіверського намісництва сприятиме розвитку джерелознавства та археографії, дослідженню складних соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних процесів на Лівобережній Україні, що відбувалися наприкінці XVIII ст.

Об'єктом дослідження є комплекс описів Новгород-Сіверського намісництва, підготовлених в останній чверті XVIII ст.

Предмет дослідження становить історія створення та інформаційний потенціал описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст.

Мета дисертаційної роботи полягає у комплексному дослідженні описів Новгород-Сіверського намісництва, визначенні їхнього інформаційного потенціалу у контексті подальшого використання як історичного джерела.

Для досягнення мети дослідження необхідно вирішити такі **завдання**:

- визначити результати та перспективи вивчення описів Новгород-Сіверського намісництва в науковій літературі;
- здійснити пошук описів Новгород-Сіверського намісництва в архівосховищах України та Росії, археографічно-джерелознавчий аналіз усіх різновидів та списків пам'яток цього джерельного комплексу;
- схарактеризувати ступінь репрезентативності джерельної бази дисертаційного дослідження;
- визначити основні етапи топографічного обстеження території Новгород-Сіверського намісництва, розглянути ступінь відповідності описів офіційним програмам, проаналізувати методику упорядкування та встановити атрибутивні ознаки окремих описів;
- встановити склад упорядників описів, рівень їхньої освіти та кваліфікації, що безпосередньо впливали на зміст та інформаційні можливості окремих пам'яток;
- з'ясувати інформаційний потенціал даного джерельного комплексу, встановити подальші перспективи використання описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. в наукових дослідженнях.

Хронологічні межі дослідження охоплюють останню чверть XVIII ст. Нижня межа пов'язана із розпочатою влітку 1779 р. роботою по обстеженню земель Лівобережної України у зв'язку із скасуванням полкового устрою та запровадженням нового адміністративно-територіального поділу на намісництва. Вибір верхньої хронологічної межі обумовлений ліквідацією у грудні 1796 р. Новгород-Сіверського намісництва як адміністративно-територіальної одиниці, відколи його землі увійшли до складу новоствореної Малоросійської губернії.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Новгород-Сіверського намісництва, що проіснувало з 27 січня 1782 р. до 12 грудня 1796 р. і поділялося на 11 повітів: Глухівський, Конотопський, Коропський, Кролевецький, Мглинський, Новгород-Сіверський, Новоміський, Погарський, Сосницький, Стародубський та Суразький. Нині ці землі входять до складу Чернігівської та Сумської областей України, а також Брянської області Російської Федерації.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять принципи об'єктивності, історизму, всебічності й цілісності джерельного комплексу, які реалізовувалися шляхом застосування загальнонаукових (історичного та логічного з притаманними їм аналізом та синтезом), загальноісторичних (проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, діахронічного, картографічного, анкетно-біографічного, типологічного) та суто джерелознавчих (евристичного, палеографічного, текстологічного, атрибуції, класифікації джерел) методів.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. уперше стали об'єктом спеціального комплексного дослідження. Авторкою було здійснено пошук в дев'ятох архівах та бібліотеках України і Росії, в результаті якого до наукового обігу запроваджено чотири невідомі описи Новгород-Сіверського намісництва, виявлено та опрацьовано нові списки вже оприлюднених пам'яток, розширено джерельну базу вивчення історії їх створення. Аналіз описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. уможливив з'ясування їхнього інформаційного потенціалу, визначення перспектив подальшого використання цього джерельного комплексу.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у тому, що її матеріали можуть бути використані в дослідженнях історії Лівобережної України, при створенні узагальнюючих праць та навчальних посібників з джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін, підготовці до видання описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалось у відповідності до планів науково-дослідної роботи кафедри історії та археології України історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Крім того, розробка обраної проблеми узгоджується з Перспективним планом публікації історичних пам'яток, затвердженим у грудні 1988 р. Археографічною комісією (з 1991 р. – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського), що передбачає видання топографічних описів останньої чверті XVIII ст. у серії „Описово-статистичні джерела”.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження у вигляді доповідей та повідомлень були оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях: IV та VII Наукових конференціях молодих вчених Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (Чернігів, 2001 р., 2004 р.), Міжнародній науково-практичній конференції „Кирило Розумовський – останній гетьман Лівобережної України” (Чернігів – Батурин, 2003 р.), Других Костомаровських читаннях „М. І. Костомаров і біографістика: постаті української історії” (Чернігів, 2003 р.), Третій Міжнародній науковій археологічній конференції „Середньовічні старожитності Південної Русі-України” (Чернігів, 2004 р.), Третіх Костомаровських читаннях, присвячених 90-річчю від дня народження Ф. П. Шевченка (Чернігів, 2004 р.), Міжнародній науковій історико-археологічній конференції „Славянський мир Полесся в древности и средневековье” (Гомель, 2004 р.), II Міжнародній науково-теоретичній конференції „Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті” (Ніжин, 2004 р.).

Публікації. Основні результати дослідження відображені у 11 статтях та тезах доповідей загальним обсягом 5,3 друк. арк., у тому числі у 8 статтях у наукових виданнях, затверджених переліками ВАК України (4,3 друк. арк.).

Структура дисертації обумовлена специфікою предмета, метою і завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, що, у свою чергу, поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури, який нараховує 556 позицій, і додатку. Загальний обсяг рукопису становить 224 сторінки, в тому числі 165 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано мету та конкретні дослідницькі завдання, визначено предмет та об’єкт, хронологічні та територіальні межі дослідження, схарактеризовано його методологічні засади, наведено інформацію про апробацію результатів дисертації, визначено її наукову новизну і практичне значення.

Перший розділ дисертаційної роботи „**Історіографія проблеми та джерельна база дослідження**” присвячено аналізу історіографії та джерелам, що були покладені в основу дисертації.

Наукову літературу з обраної проблеми можна умовно поділити на дві групи. До першої належать праці про топографічні описи намісництв та губерній останньої чверті XVIII ст. в цілому. Вони дозволили дослідити описи Новгород-Сіверського намісництва у загальнодержавному контексті, встановити спільні риси у методиці упорядкування топографічних описів, зумовлені єдністю офіційних програм, та особливості, притаманні даному регіону.

Дослідження описів намісництв і губерній розпочалося з середини XIX ст. Науковці зосередили свою увагу на виявленні та запровадженні до наукового обігу раніше неопублікованих текстів, встановленні авторства описів, вивченні обставин їх створення та способів збирання інформації. Зокрема, описи українських

намісництв досліджували Ф. Чижев, О. Лазаревський, В. Іконніков, М. Стороженко, М. Бережков, Д. Багалій, І. Катаєв¹.

Пожвавлення роботи щодо виявлення і оприлюднення топографічних описів наприкінці 1920-х рр. було пов'язано з діяльністю Археографічної комісії ВУАН, на засіданнях якої протягом 1928-1930 рр. порушувалось питання про підготовку до видання описів Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв 1779-1781 рр.² Репресії 30-40-х рр., панування догматичних схем історичного процесу надовго призупинили дослідження у цьому напрямку. Водночас до описово-статистичних пам'яток принагідно звертались представники української емігрантської історіографії Д. Дорошенко і О. Оглоблин³.

Політичні зміни, що відбулися у країні у середині 1950-х рр., дали новий поштовх розвитку джерелознавчих студій. У цей час вчені звернули увагу на опрацювання методики дослідження описово-статистичних пам'яток, їхньої класифікації та систематизації (праці Н. Нікітіна, Н. Рубінштейна, З. Новикової, К. Сивкова, В. Кабузана, М. Литвиненко)⁴, з'ясування ступеня достовірності вміщеного у них фактичного матеріалу (студії А. Андрєєва, А. Дітмара, А. Емауського, І. Бутича, О. Апанович, А. Перковського)⁵.

¹ *Чижев Ф. В.* Шафонский А. Топографическое описание Черниговского наместничества // Моск. ведомости. – 1852. – № 92, 93; *Лазаревский А.* (Предисловие) // (Пащенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. I – IV; *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киев. старина. – К., 1884. – № 11. – С. 254 – 255; *Стороженко Н. В.* История составления „Топографического описания Черниговского наместничества” Шафонского // Университ. известия. – 1886. – № 10. – С. 135 – 168; Топографическое описание Харьковского наместничества с предисловием и примечаниями Д. И. Багалея. – Х., 1888. – С. I – X; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – К., 1891. – Т. I. – С. 131, 572 – 575; *Катаев И.* Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-Ученом архиве в Санкт-Петербурге. – Х., 1901. – С. 33 – 90; *Бережков М. А.* Ф. Шафонский и его труд: Черниговского наместничества топографическое описание. – Нежин, 1910. – 120 с.

² *Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст.: Плани, проекти, програми видань.* – Вип. 1. – К., 1993. – С. 85, 86, 91, 92, 94, 106.

³ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 64; *Оглоблин О.* Люди старої України. – Острог – Нью-Йорк, 2000. – С. 190 – 194.

⁴ *Никитин Н. П.* Зарождение экономической географии в России // Вопр. географии. – М., 1950. – Сб. 17. – С. 43 – 104; *Рубинштейн Н. Л.* Топографические описания наместничеств и губерний XVIII века – памятники географического и экономического изучения России // Вопр. географии. – М., 1953. – Сб. 31. – С. 39 – 89; *Новикова З. М.* Список описаний наместничеств, хранящихся в областных архивах СССР // Вопр. географии. – М., 1953. – Сб. 31. – С. 108 – 110; *Сивков К. В.* Источники по истории сельского хозяйства Европейской России во второй половине XVIII века // Проблемы источниковедения. – М., 1959. – Вып. VIII – С. 144 – 190; *Кабузан В. М.* Некоторые материалы для изучения исторической географии России XVIII – начала XIX в. // Проблемы источниковедения. – М., 1963. – Вып. XI. – С. 153 – 195; *Литвиненко М. А.* Джерела історії України. – Х., 1970. – С. 115 – 142.

⁵ *Андреев А. И.* Топографические описания и карты Сибирских наместничеств 1783 – 1794 гг. и работы, связанные с ними // Вопр. географии. – М., 1950. – Сб. 17. – С. 203 – 212; *Эммаусский А. В.* Топографические описания Вятского наместничества в 80-90-х годах XVIII в. // Проблемы источниковедения. – М., 1959. – Вып. VII. – С. 204 – 215; *Апанович О. М.* Значення праці О. Ф. Шафонського „Черниговского наместничества топографическое описание” для

У 1980-х рр. з ініціативи АН СРСР робота щодо підготовки до видання описів намісництв та губерній Російської імперії набула цілеспрямованого характеру. Наслідком її стало оприлюднення описів Тобольського (1982 р.), Воронежського (1985 р.) та Іркутського (1988 р.) намісництв. За цих обставин актуалізувалася проблема археографічного опрацювання текстів описів з метою їхньої підготовки до публікації⁶. Окремо слід згадати праці В. Пірка, який запропонував власну класифікацію описів останньої чверті XVIII ст., що базувалася на принципах спільності їх походження, змісту та призначення⁷.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. розпочався новий етап у дослідженні описово-статистичних пам'яток. На Республіканській нараді „Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку”, яка відбулася у 1988 р., було прийнято перспективний план публікації історичних пам'яток⁸, відповідно до якого у серії „Описово-статистичні джерела” було видано описи Київського (1989 р.) і Харківського намісництв (1991 р.) та Лівобережної України (1997 р.).

Діяльність провідних наукових установ з оприлюднення топографічних описів стимулювала роботу в регіонах. О. Коваленко та І. Петrenchенко підготували низку публікацій описів Чернігівського намісництва, систематизували відомості щодо історії топографічного обстеження Чернігівщини, з'ясували окремі аспекти його проведення⁹. І. Бондаренко проаналізувала методику підготовки топографічних описів Лівобережної, Правобережної, Слобідської України та Північного Приазов'я, їхні атрибутивні ознаки, визначила інформаційні можливості цього джерельного комплексу¹⁰. А. Бойко, вивчаючи джерела з соціально-економічної історії Південної

вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1960. – № 5. – С. 126 – 132; *Бутич І. Л.* Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 2. – С. 129 – 137; *Дитмар А. Б.* О „топографических описаниях” Ярославского края конца XVIII века // Краевед. сб. – Ярославль, 1968. – Вип. 71. – С. 129 – 141; *Перковський А. Л.* Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України у другій половині XVIII ст. // Демогр. дослідження. – 1975. – Вип. 3. – С. 121 – 132.

⁶ *Якушкин Г. Р.* Обзор публикаций топографических описаний наместничеств и губерний России последней четверти XVIII в. и современные принципы подготовки их к изданию // Издание исторических документов в СССР (Вопросы истории, теории и методики). – М., 1989. – С. 128.

⁷ *Пирко В. А.* Топографическое описание Харьковского наместничества 1785 г. // Проблемы исторической географии России: Сб. статей. – М., 1983. – Вип. 4. – С. 157 – 167; *Його ж.* Описания наместничеств Украины как исторический источник (Проблема типологии и информационных возможностей) // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1985. – С. 93 – 97.

⁸ *Сохань П.* Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світі сучасних вимог перебудови // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доп. респ. наради. – К., 1988. – С. 11.

⁹ *Петrenchенко І.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії. – К., 1999. – С. 83 – 92; „Сокращённое историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” 1787 р. / Підготовка до друку і передм. О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверян. літопис. – 1995. – № 2. – С. 82 – 95; та ін.

¹⁰ *Бондаренко І. В.* Топографічні описи намісництв і губерній кінця XVIII ст. – як джерело для вивчення адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування Лівобережної і Слобідської України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного

України кінця XVIII ст., значну увагу приділив описово-статистичним пам'яткам¹¹. Ю. Пінчук звернувся до топографічних описів намісництв кінця XVIII ст. як до джерела з історії адміністративно-територіального устрою¹².

Другу групу використаних праць становлять дослідження, безпосередньо присвячені описам Новгород-Сіверського намісництва. Увагу до них уперше 1851 р. привернув часопис „Черниговские губернские ведомости”, на сторінках якого було оприлюднено „Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 года”¹³. У передмові було зазначено, що редакція придбала рукопис у нащадків відомого краєзнавця О. Шафонського, якому, на думку публікаторів, і належало авторство.

Вивчення Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. започаткував О. Лазаревський, який розшукав рукопис пам'ятки в архіві Малоросійської колегії¹⁴. Зокрема, вчений співставив чорнові нотатки упорядників з відредагованим текстом цього Опису і констатував, що вони становлять особливий науковий інтерес¹⁵. Наприкінці XIX – на початку XX ст. до описів Новгород-Сіверського намісництва принагідно зверталися й інші науковці – Д. Багалій, М. Бережков, І. Катаєв¹⁶.

У 1931 р. з ініціативи Археографічної комісії ВУАН було видано Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр.¹⁷ Пам'ятка вийшла друком за редакцією та з передмовою П. Федоренка¹⁸, який виявив два інші різновиди описів Новгород-Сіверського намісництва – Опис у формі статистичного зведення

університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С. 135 – 146; *Його ж.* Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.

¹¹ *Бойко А. В.* Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. – К., 2001. – 37 с.; *Його ж.* Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: Аналіз джерел. – К., 2000. – 308 с.

¹² *Пінчук Ю.* Топографічні описи намісництв кінця XVIII ст. як джерело з історії адміністративно-територіального устрою України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 1999. – Вип. VIII. – С. 146 – 149.

¹³ „Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 года” // Чернигов. губ. ведомости. – 1851. – № 45 – 47. – Часть неофиц.

¹⁴ *Федоренко П.* Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1. Праці історично-краєзнавчої секції. – С. 10.

¹⁵ *Лазаревский А. М.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. I. Полк Стародубский. – С. XII.

¹⁶ *Багалей Д. И.* Рецензия на книгу А. М. Лазаревского „Описание старой Малороссии”. Том первый. Стародубский полк // Отчет о тридцать втором присуждении наград графа Уварова. – СПб, 1891. – С. 24; *Катаев И.* Рукописные материалы по истории Слободской Украины, хранящиеся в Военно-ученом архиве Главного штаба в Петербурге // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического съезда. – Х., 1902. – Т. II. – Ч. I-я и II-я. – С. 71 – 72; *Бережков М. А. Ф. Шафонский и его труд: Черниговского наместничества топографическое описание.* – Нежин, 1910. – С. 97 – 98.

¹⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. X. – Спр. 10765. – Арк. 1 зв. – 2; Там само. – Спр. 10768. – Арк. 1.

¹⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – 593 с.

відомостей про населення намісництва та Опис, що являє собою перелік населених пунктів¹⁹.

Після тривалої перерви на початку 1990-х рр. ХХ ст. О. Коваленко та І. Петrenchенко відновили дослідження описів Новгород-Сіверського намісництва. Так, вони схарактеризували основні етапи упорядкування пам'яток цього комплексу, виявили нові відомості щодо участі у обстеженні регіону Т. Калинського, порушили питання про авторство „Краткого топографического описания 1787 года”²⁰. І. Бондаренко розглянула інформаційний потенціал „Особого или топографического описания города губернского Новгорода-Северского” А. Пригари й дійшла висновку, що „можна з певністю констатувати про репрезентативність” цього джерела²¹.

Таким чином, аналіз історіографії проблеми свідчить, що студіювання топографічних описів кінця ХVІІІ ст. розвивалося у кількох напрямках, головними з яких були: архівна евристика, з'ясування методики упорядкування описів та їхньої джерельної бази, атрибуція документів, дослідження інформаційного потенціалу джерел, їхньої типології та класифікації, едиційна робота тощо. Слід зауважити, що періоди активного опрацювання науковцями топографічних матеріалів, поживлення видавничої роботи у цьому напрямку чергувалися з роками поступового її згортання і навіть повної стагнації.

Разом з тим, описи Новгород-Сіверського намісництва лише частково розглядалися у наукових дослідженнях. Так, Опис річок, озер, ярів та височин не було залучено до наукового обігу. Протягом тривалого часу в історичній літературі панувала думка про низький інформаційний потенціал „Особого или топографического описания города губернского Новгорода-Северского” А. Пригари та „Краткого топографического описания Новгородского Северского наместничества” 1787 р., практично не використовувалися матеріали Описів у формі переліку населених пунктів та зведення про людність намісництва 1779-1781 рр. Досі не було здійснено узагальнюючого дослідження топографічних описів Новгород-Сіверського намісництва як окремого джерельного комплексу.

Джерельну базу дисертаційного дослідження становлять архівні та опубліковані документи, які можна розподілити на декілька груп: описово-статистичні, актові, діловодні, епістолярні та картографічні.

Першу групу джерел складають описово-статистичні матеріали і передусім 10 описів Новгород-Сіверського намісництва у 15 списках, які є безпосереднім об'єктом дослідження.

¹⁹ Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – С. XI – XIV.

²⁰ Коваленко О., Петrenchенко І. Невідома праця кінця ХVІІІ ст. з історії Стародуба // Сіверян. літопис. – 2000. – № 3. – С. 160 – 163; „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверян. літопис. – 1995. – № 5. – С. 149; Коваленко О. Б. Неопублікована праця Андрія Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” // Сіверян. літопис. – 1999. – № 4. – С. 163.

²¹ Бондаренко І. В. Топографічний опис м. Новгород-Сіверська А. Пригари як джерело з історії України // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001. – С. 31.

До групи статистичних джерел належать також різного роду довідкові відомості, зведення про чисельність та заняття місцевого населення тощо²². Серед них слід відзначити підготовлену у 1782 р. повітовими городничими Відомість про стан міст, яка зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАК України) у фонді Канцелярії Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського генерал-губернатора (Ф. 736)²³, а також Відомість про губернські та повітові міста намісництва 1797 р., виявлену у Російському державному історичному архіві (далі – РДІА) у фонді генерал-прокурора Сенату (Ф. 1374)²⁴. До цієї ж групи належить довідка про Новгород-Сіверське намісництво, наведена в додатку до атласу 1797 р., який знаходиться у фонді Військово-ученого архіву (далі – ВУА) (Ф. 846) в Російському державному військово-історичному архіві (далі – РДВІА)²⁵.

У дисертації також для виявлення спільних рис та особливостей описово-статистичних джерел кінця XVIII ст. використано матеріали описів Київського та Чернігівського намісництв²⁶.

Другу групу джерел становлять актові матеріали, які можна розподілити на дві підгрупи – законодавчі та приватні. Важливим носієм інформації є комплекс законодавчих актів загальнодержавного характеру, які уможливили аналіз описово-статистичних пам'яток у контексті доби²⁷.

Значний інтерес становлять законодавчі акти, в яких безпосередньо йшлося про підготовку топографічних описів територій. До них належать передусім укази вищих органів влади (іменні, сенатські, Синоду), які визначали основні напрямки роботи по підготовці описів²⁸.

Окремий комплекс становлять укази місцевих адміністративних установ – Другої Малоросійської колегії, генерал-губернаторів, намісницьких правлінь, губернських магістратів тощо, що дозволили з'ясувати коло осіб, які опікувалися упорядкуванням описів, механізми виконання вказівок вищих органів влади на

²² ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 59064. – 5 арк.; Там само. – Спр. 59168. – 8 арк.; Там само. – Спр. 64342. – 10 арк.; ЦДІАК України. – Ф. 736. – Оп. 1. – Спр. 10. – 75 арк.

²³ ЦДІАК України. – Ф. 736. – Оп. 1. – Спр. 10. – 75 арк.

²⁴ РДІА. – Ф. 1374. – Оп. 1. – Спр. 1886. – Арк. 80 – 80 зв.

²⁵ РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 21038. – Арк. 2 зв.

²⁶ Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. II. – Вып. 1 – 2. – С. 1 – 34; Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. – К., 1989. – С. 161 – 173; (Пащенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – 110 с.; „Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” 1787 р. // Сіверян. літопис. – 1995. – № 2. – С. 82 – 95; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – 697 с.; Відділ рукописів РДБ. – Ф. 152. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 46 – 90; ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 60130-31. – Арк. 65 – 144.

²⁷ Акты царствования Екатерины II: Учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам / Под ред. Шмелева Г. Н. – М., 1907. – С. 104 – 498; Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. XXI. – С. 246 – 247; Там само. – Т. XXIV. – С. 213.

²⁸ ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XVI. – С. 961 – 962; Там само. – Т. XVII. – С. 329 – 339, 716 – 794, 876 – 910; Там само. – Т. XX. – С. 229 – 304, 567 – 568, 1022; Там само. – Т. XXI. – С. 124 – 126, 135 – 136, 246 – 247, 271, 473, 576 – 577, 713 – 714, 883.

місцях. Важливі відомості з історії створення описів сконцентровано в ордерах. На відміну від указів, вони містять не лише завдання, але й пояснення шляхів їх виконання²⁹.

До приватних актів належать атестати, формуляри, „послужні списки” осіб, які працювали над підготовкою топографічних описів. Цей корпус джерел дозволив встановити соціальну приналежність і освітній рівень упорядників описів. Використання матеріалів приватних актів у комплексі з іншими актовими та діловодними джерелами дозволяє відтворити методику упорядкування описів, з’ясувати та пояснити деякі розбіжності між офіційними програмами обстеження і текстами цих пам’яток.

Третю групу джерел становить діловодна документація центральних та місцевих органів влади, що складається з журналів засідань відповідних установ, протоколів і екстрактів доповідей, реєстрів витягів, службових листів, звітів, рапортів, журналів вхідних та вихідних паперів тощо. Комплекс справочинних джерел, зосереджених у ЦДІАК України (Ф. 54 – „Друга Малоросійська колегія”, Ф. 736 – „Канцелярія Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського генерал-губернатора”, Ф. 763 – „Канцелярія Малоросійського генерал-губернатора П. Рум’янцева”, Ф. 206 – „Новгород-Сіверське намісницьке правління”, Ф. 204 – „Чернігівське намісницьке правління”, Ф. 207 – „Новгород-Сіверський губернський магістрат”, Ф. 1032 – „Новгород-Сіверська верхня розправа”), дозволяє відтворити процес обстеження Новгород-Сіверського намісництва безпосередньо на рівні виконавців.

До четвертої групи належать нечисленні джерела особового походження, представлені, головним чином, приватним листуванням, у якому розкрито механізми збирання інформації для підготовки описів³⁰.

П’яту групу джерел складають картографічні матеріали, передусім карти намісництва та його окремих повітів, міст і містечок, які здебільшого зберігаються у ЦДІАК України у фонді Новгород-Сіверського намісницького правління (Ф. 206)³¹. Протягом останньої чверті XVIII ст. повітовими землемірами було підготовано два атласи Новгород-Сіверського намісництва, які зберігаються у фонді ВУА у РДВІА³². Картографічні джерела дають можливість унаочнити матеріали описів, перевірити наявну у них інформацію щодо кордонів, міської забудови, місцезонашування населених пунктів, промислових підприємств.

Здійснений нами аналіз джерельної бази засвідчує її достатню репрезентативність для вивчення описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. Опрацьовані матеріали дають можливість визначити основні етапи підготовки описів Новгород-Сіверського намісництва, визначити

²⁹ ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 457. – Арк. 9; Там само. – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 457. – Арк. 1 – 3, 5 – 5 зв.; Там само. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 14148. – Арк. 3 зв. – 4; Там само. – Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 815. – Арк. 48 – 48 зв., 54, 56 – 56 зв., 59, 62 – 62 зв., 68 – 68 зв.; 74 зв. – 78, 80 – 83.

³⁰ Сочинения императрицы Екатерины II. – Т. III. – СПб., 1850. – С. 247; *Стороженко Н. В.* Из фамильных преданий и архивов // Киев. старина. – 1891. – Т. XXXIV. – С. 141 – 147.

³¹ ЦДІАК України. – Ф. 206. – Оп. 2. – Спр. 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 15, 16, 24, 25, 47, 54.

³² РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 21038. – 22 + I арк.; Там само. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 21040. – 46 + I арк.

механізми збирання інформації, встановити особи упорядників та з'ясувати інформаційний потенціал окремих пам'яток.

У другому розділі – **„Описи Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр.”** висвітлено історію впорядкування описово-статистичних документів, підготовлених напередодні створення Новгород-Сіверського намісництва, здійснено аналіз їхнього інформаційного потенціалу.

У процесі остаточної ліквідації політичної автономії Гетьманщини в останній чверті XVIII ст. царський уряд вдався до проведення адміністративно-територіальної реформи. Полково-сотенну систему передбачалося скасувати, а землі Лівобережної України поділити на три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Це передбачало проведення значної підготовчої роботи і, зокрема, докладне обстеження території, яку очолив малоросійський генерал-губернатор А. Милорадович³³. Для виконання поставленого завдання А. Милорадович організував комісію, до складу якої увійшли офіцери, представники козацької старшини, а також канцеляристи Другої Малоросійської колегії³⁴. Щоб забезпечити єдиний підхід до справи, А. Милорадович розробив спеціальну інструкцію, в якій вимагав від „комісіонерів” точності й повноти відомостей³⁵.

Роботу комісії було досить чітко організовано. А. Милорадович розподілив членів комісії на окремі загони, які описували дрібні поселення. Сам губернатор персонально оглядав міста, містечка та великі селища і, за допомогою писарів, складав описи цих поселень. При упорядкуванні описів намісництв члени комісії використовували дані ревізії 1764 р.³⁶, але мали ретельно перевіряти їх під час відвідування населених пунктів³⁷. Аналіз історії створення описів Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. дає підстави стверджувати, що методи збирання інформації, її ретельна перевірка, залучення кваліфікованих фахівців сприяли нагромадженню достатньо достовірних відомостей.

Обстеження території Ніжинського та Стародубського полків, які мали увійти до Новгород-Сіверського намісництва, тривало протягом другої половини 1779 – першої половини 1780 рр. Впродовж 1781 р. канцеляристи опрацювали і систематизували зібраний матеріал та упорядкували 3 різновиди описів Новгород-Сіверського намісництва.

Найбільший з них – Опис 1779-1781 рр. містить інформацію про місцезнаходження населених пунктів, природно-кліматичні умови, соціальну структуру людності, стан сільського господарства, торгівлі, ремесел та промислів краю. На достатньо високому археографічному рівні пам'ятку було опубліковано мовою оригіналу у 1931 р.³⁸ Подальша доля рукопису не відома.

³³ ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 457. – Арк. 9.

³⁴ Федоренко П. К. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – С. VI – VII.

³⁵ ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 2. – Спр. 815. – Арк. 57 – 58 зв.

³⁶ Перковський А. Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України у другій половині XVIII ст. // Демографічні дослідження. – К., 1975. – Вип. 3. – С. 121 – 122.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 457. – Арк. 17, 22.

³⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – С. 1 – 593.

Водночас було підготовлено Опис, що являв собою перелік населених пунктів намісництва, розташованих відповідно до нового адміністративно-територіального поділу по повітах із зазначенням, до яких полків та сотень вони належали раніше. Рукопис виявлено у Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки (далі – НДВР РДБ) у зібранні І. Лукашевича та М. Маркевича (Ф. 152)³⁹. За допомогою цієї пам'ятки місцеві органи влади мали орієнтуватись у змінах, спричинених реформою. Аналогічну функцію виконував Опис, що являв собою статистичне зведення відомостей про соціальний склад населення у вигляді таблиці. Документ зберігся у трьох списках. Один з них нині зберігається у зібранні О. Лазаревського (Ф. І) в ІР НБУВ⁴⁰. Ще два примірники пам'ятки було виявлено у ЦДІАК України у фонді Новгород-Сіверського намісницького правління (Ф. 206)⁴¹. В Опису зазначалася чисельність дворян та шляхти, різночинців, духівництва, церковників, а також кількість хат виборних козаків, підпомічників, міщан, коронних і рангових посполитих, поміщицьких підданих, козацьких та різночинських підсусідків у кожному населеному пункті. Наприкінці опису кожної сотні та повіту зафіксовано загальну кількість осіб чоловічої статі („душ”) згідно з даними ревізії 1764 р. Пам'ятка доповнює Опис 1779-1781 рр., у якому узагальнююча інформація по окремих повітах і намісництву в цілому відсутня.

Отже, наведені в описах 1779-1781 рр. відомості щодо природно-кліматичних умов, соціально-економічного розвитку краю, адміністративно-територіальних перетворень мають значний інформаційний потенціал і в комплексі з іншими джерелами дозволяють дослідити історію Чернігово-Сіверщини в останній чверті XVIII ст., що робить їх першорядним джерелом з історії Лівобережної України.

У третьому розділі – **„Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва середини 1780-х рр.”** проаналізовано історію створення описово-статистичних пам'яток середини 1780-х рр., наведено їх археографічну характеристику та розглянуто інформаційний потенціал окремих описів. У 1784 р. в Новгород-Сіверському намісництві розпочалася робота по підготовці топографічного опису згідно з програмою члена Академії наук і мистецтв П. Соймонова⁴². На відміну від Опису 1779-1781 рр., у ньому мали бути висвітлені не тільки головні аспекти соціально-економічного стану території, але й історія населених пунктів, побут та звичаї місцевих мешканців. Очевидно, роботу над цим топографічним описом так і не було завершено, але натомість збереглися підготовлені Т. Калинським в процесі його упорядкування „Описание топографическое о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов”, що зберігається у ІР НБУВ (Ф. ІІ)⁴³, та „Краткая история о городе Стародубе”, виявлена у РДВІА у фонді ВУА (Ф. 846)⁴⁴. Обидва рукописи датовано 1785 р. Перша з пам'яток дозволяє скласти уявлення про життя

³⁹ НДВР РДБ. – Ф. 152. – Спр. 1121. – Арк. 92 – 128.

⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 60130 – 60131. – Арк. 1 – 64 зв.

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1-а. – 61 арк.; Там само. – Оп. 2. – Спр. 44. – 53 арк.

⁴² ЦДІАК України. – Ф. 1959. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2 зв. – 10.

⁴³ ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Спр. 20857. – 6 арк.

⁴⁴ РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 19164. – Арк. 1 – 6 зв.

німецьких колоністів, в другій лаконічно відображено основні віхи історії одного з старовинних центрів Чернігово-Сіверщини.

У 1785 р. на основі матеріалів, отриманих з магістратів та ратуш намісництва, було упорядковано ще два різновиди описів – Опис міст та Опис посадів. Обидва документи, об'єднані в одну справу, зберігаються у ЦДІАК України у фонді Новгород-Сіверського губернського магістрату (Ф. 207), причому Опис міст має два списки. Описи упорядковані у вигляді таблиці, в якій зазначено основні категорії населення, а подекуди схарактеризовано їхні заняття, а також наведено статистичні дані про чисельність представників чоловічої статі. Інформаційний потенціал цих описів підвищує можливість їх використання у комплексі з первинними матеріалами – більш докладними відомостями, підготовленими у магістратах та ратушах.

Протягом 1786-1787 рр. у відповідності з програмою П. Соймонова священник А. Пригара підготував „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского”, рукопис якого зберігається у РДВІА у фонді ВУА (Ф. 846)⁴⁵. Ще один список було виявлено у фонді „Основного зібрання рукописної книги” (Ф. 550) Відділу рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ)⁴⁶. Фрагменти Опису було опубліковано у 1999 р. О. Коваленком⁴⁷. Праця А. Пригари має важливе значення як перша спроба монографічного дослідження, присвяченого Новгороду-Сіверському. Опис містив історичні відомості, щоправда застарілі навіть для тогочасного стану науки. Натомість вміщена у першому та третьому розділах інформація щодо географічного середовища та топографії міста, його забудови, чисельності, занять, етнічного та конфесійного складу населення, стану торгівлі, ремесел та промислів становить значний інтерес.

Водночас упродовж 1785-1786 рр. на вимогу П. Соймонова було упорядковано Опис річок та височин намісництва⁴⁸. До його підготовки було залучено повітових землемірів, а остаточну редакцію здійснив губернський землемір О. Рахманов. Рукопис під назвою „Реестр озерам и рекам Новгород-Северского наместничества” зберігається у РДВІА у фонді ВУА (Ф. 846)⁴⁹. Опис укладено за єдиною формою у вигляді таблиці, в якій наведено відомості щодо довжини, ширини та глибини рік, річок, струмків та озер, зазначено, чи придатні вони до судноплавства тощо. Значний інтерес становить опис височин та ярів, у якому вказано їх місцезонашування, висоту, наявність корисних копалин.

Отже, дослідження описів середини 1780-х рр. дозволяє стверджувати про репрезентативність цього комплексу джерел, що містить дані з історії, географії, топографії, геральдики, топоніміки, соціально-економічного розвитку Чернігово-Сіверщини. На відміну від попередніх статистично-топографічних описів, описи

⁴⁵ РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 19162. – 32 арк.

⁴⁶ ВР РНБ. – Ф. 550. – Спр. F IV. 550. – Арк. 93 – 117.

⁴⁷ Коваленко О. Б. Неопублікована праця Андрія Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” // Сіверян. літопис. – 1999. – № 4. – С. 164 – 165.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф. 1959. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 10 зв.; Там само. – Ф. 736. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 276.

⁴⁹ РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – Ч. 9. – 77 арк.

1780-х рр. містять відомості щодо побуту місцевої людності, а подекуди і досить великі за обсягом історичні нариси.

У четвертому розділі – **„Описи та атласи Новгород-Сіверського намісництва кінця 80-90-х рр. XVIII ст.”** йдеться про історію створення та інформаційний потенціал описово-статистичних пам’яток, підготовлених у 1787-1797 рр., подано їх археографічну характеристику.

Наприкінці 1786 – на початку 1787 рр. у зв’язку із запланованою поїздкою Катерини II в Україну та Крим згідно із розпорядженням П. Рум’янцева у Новгород-Сіверському намісництві було підготовлено „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества”. Зазвичай подібні описи укладалися у двох примірниках, один з яких вручався Катерині II під час її подорожі⁵⁰. Цей список нині зберігається у РДВІА⁵¹. Інший примірник пам’ятки, що призначався для внутрішнього використання, було виявлено у ВР РНБ у фонді „Основного зібрання рукописної книги” (Ф. 550)⁵². Копію даного рукопису у вигляді мікрофільму має ЦДІАК України у фонді КМФ – 31 („Документи та матеріали з історії України з фондів відділу рукописів Державної публічної бібліотеки імені М. С. Салтикова-Щедріна”)⁵³. Порівняння текстів обох виявлених списків свідчить про їх повну ідентичність. Пам’ятку було видруковано двічі – у 1851 р. на сторінках „Черниговских губернских ведомостей” та у 1995 р. у журналі „Сіверянський літопис”⁵⁴. Упорядники першої публікації стверджували, що автором цього Опису був відомий краєзнавець О. Шафонський. Втім, обидва рукописи позбавлені будь-яких натяків на авторство. Тому, у зв’язку із відсутністю безпосередніх доказів, проблема атрибуції пам’ятки не може вважатися остаточно вирішеною.

Опис містить стислі відомості з історії краю, характеристику природних умов, соціального складу населення, господарського життя регіону. Дані про чисельність та соціальний склад населення наведено згідно з даними ревізії 1782 р. На відміну від Опису 1779-1781 р., у цій пам’ятці відсутня характеристика окремих населених пунктів (крім повітових міст), наведено лише узагальнюючі матеріали про намісництво в цілому. Інформаційний потенціал цього Опису фактично не був задіяний в історичних дослідженнях, тому актуальною залишається проблема використання вміщених в ньому матеріалів у комплексі з іншими описами Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст.

Водночас із скороченим описом повітові землеміри підготували Атлас Новгород-Сіверського намісництва, який зберігається у РДВІА⁵⁵. Він являє собою зібрання карт і планів окремих міст, повітів та намісництва в цілому. На планах міст

⁵⁰ Пирко В. А. Описания наместничеств Украины как исторический источник // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1985. – С. 96.

⁵¹ РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 18331. – 33 арк.

⁵² ВР РНБ. – Ф. 550. – Оп. 1. – Спр. О-IV-73. – 61 + XXXV арк.

⁵³ ЦДІАК України. – КМФ-31. – Оп. 1. – Спр. 1. – 61 арк.

⁵⁴ „Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передм. О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверян. літопис. – 1995. – № 5. – С. 150 – 156.

⁵⁵ РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 21040. – 46+I арк.

зазначено місцезнаходження церков, монастирів, вказано квартали, а інколи і ближні слободи, водні ресурси, яри і височини. На деяких планах міст вказано мости, млини, назви вулиць та шляхів сполучень тощо. Карти повітів та намісництва містять також інформацію щодо промислових підприємств, церков та монастирів.

У процесі ліквідації Новгород-Сіверського намісництва у 1797 р. було виготовлено ще один Атлас, який зберігається у РДВІА⁵⁶. За своєю структурою та рівнем інформаційного потенціалу він подібний до Атласу 1787 р. Інтерес становить додаток, в якому наведено статистичні дані про чисельність основних верств населення, прибутки з оподаткування, кількість споруд, промислових підприємств, населених пунктів тощо. У текстовому додатку вміщено опис трьох народних училищ (Новгород-Сіверського, Стародубського та Глухівського) і Максаківського монастиря, розташованого у Сосницькому повіті, в якому здійснювався догляд за божевільними.

Таким чином, останній етап обстеження теренів Новгород-Сіверського намісництва позначився появою порівняно невеликого за обсягом Скороченого опису та двох атласів, у додатку до одного з яких наведено описово-статистичні матеріали. Ці пам'ятки містять цінні фактичні дані, які характеризують географічні умови краю, його топографію і гідронімію, демографічну ситуацію та економічний стан, міську забудову і геральдику, і тому заслуговують на поглиблене вивчення та використання у наукових студіях.

Здійснене відповідно до визначених завдань дослідження топографічних описів Новгород-Сіверського намісництва дозволило дійти таких **висновків**:

1. В останній чверті XVIII ст. було підготовлено низку описів Новгород-Сіверського намісництва, що належать до групи описово-статистичних джерел. Цьому джерельному комплексу притаманні певні спільні риси, що дає підстави для його системного вивчення: причини, що зумовили їх виникнення (адміністративно-територіальні реформи, що відбувалися на території Лівобережної України в останній чверті XVIII ст., та потреба російського уряду в отриманні інформації про господарський розвиток регіону з метою найбільш ефективного використання його ресурсів); єдина територія, що підлягала описуванню і обмежувалася кордонами Новгород-Сіверського намісництва; спорідненість методики підготовки описів та наявність програм, згідно з якими здійснювалося обстеження, а також поєднання власних спостережень упорядників з інформацією, здобутою офіційним шляхом.

2. Незважаючи на те, що студіювання описово-статистичних документів розпочалося ще у середині XIX ст., описи Новгород-Сіверського намісництва і досі не здобули належного висвітлення в науковій літературі. Відсутність комплексного дослідження цих джерел спричинила поширення хибних уявлень про низький інформаційний потенціал описів, а почасти і нехтування частиною пам'яток.

Актуалізована джерельна база є достатньо репрезентативною для розв'язання поставлених у дисертації завдань.

3. Визначення видових ознак окремих описів Новгород-Сіверського намісництва (мета упорядкування, відповідність тій чи іншій програмі, методика

⁵⁶ РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 21038. – 22+І арк.

підготовки, структура та зміст окремих пам'яток) дозволяє виділити три основні етапи топографічного обстеження земель Новгород-Сіверського намісництва: на першому етапі, що тривав впродовж 1779-1781 рр., описування земель Гетьманщини здійснювалося комісією під керівництвом малоросійського губернатора А. Милорадовича в процесі організаційної роботи по запровадженню намісницького устрою; протягом 1784-1786 рр. велася підготовка кількох різновидів описів згідно з програмою П. Соймонова; нарешті, наприкінці 1780-х – протягом 1790-х рр. було упорядковано Скорочений опис та атлас у зв'язку із очікуваним приїздом Катерини II, а також атлас 1797 р., необхідний для проведення чергової адміністративно-територіальної реформи.

4. Описи Новгород-Сіверського намісництва створено в результаті цілеспрямованого обстеження його території на підставі відповідних урядових програм та анкет. Наявність чіткого плану дій, якого дотримувались упорядники описів, сприяла системності викладу матеріалу, повноті та точності наведених фактів. Це робить описи Новгород-Сіверського намісництва унікальним джерелом з історії Лівобережної України останньої чверті XVIII ст. Водночас розбіжності у структурі пам'яток та різні системи обліку людності ускладнюють їх використання і вимагають критичного аналізу наведеної інформації.

5. Описи Новгород-Сіверського намісництва упорядковувалися двома шляхами – „офіційним” та „авторським”. У першому випадку компетентність упорядників, їхній практичний досвід у поєднанні з чітким контролем з боку місцевої адміністрації сприяли достовірності та репрезентативності наведеного фактичного матеріалу. Натомість в „авторських” описах відображено суб'єктивні погляди упорядників, які варіювали або доповнювали питання офіційних програм, а часом виходили далеко за їхні межі.

Цінність наявної в описах Новгород-Сіверського намісництва інформації значною мірою зумовлена застосуванням експедиційного методу збирання матеріалу. Рівень викладу інформації – від елементарної систематизації первинних статистичних даних до аналітичного опрацювання отриманих матеріалів – залежав від того, наскільки творчо автор чи упорядник підійшов до зведення отриманих відомостей у єдиний текст.

Наукову значущість описів Новгород-Сіверського намісництва зумовлює значна джерельна база, використана у процесі їх підготовки. Поряд з матеріалами власних спостережень та підрахунків упорядники залучали дані попередніх ревізій та описів, законодавчі акти, літописи, історичні твори, архівні документи, свідчення сучасників.

6. Інформаційні можливості описів залежали від завдань, що ставилися перед їх упорядниками, та відповідних програм. Наведені в них відомості насамперед стосуються соціально-економічного розвитку краю. Поряд з тим, пам'ятки дозволяють з'ясувати особливості ландшафту, природно-кліматичні умови, характер ґрунтів, розташування населених пунктів. Описам, підготовленим на другому та третьому етапах обстеження Новгород-Сіверського намісництва, притаманна більша увага до історичної та етнографічної тематики. Крім того, в окремих пам'ятках наявні відомості щодо міської забудови, археологічних старожитностей, місцевої геральдики, походження топонімів тощо. Загалом, аналіз вміщеної в описах

інформації дає підстави розподілити їх на універсальні та галузеві. До універсальних відносяться пам'ятки, що містять всебічну інформацію про Новгород-Сіверське намісництво. Натомість галузеві описи відображають окремі аспекти історичного розвитку регіону. Широкий спектр висвітлених в описах останньої чверті XVIII ст. питань свідчить про значний інформаційний потенціал даної групи джерел, що повною мірою не використаний у наукових студіях. Відтак виявлення і публікація усіх різновидів і списків описів Новгород-Сіверського намісництва є актуальним завданням сучасного джерелознавства.

Основний зміст та висновки дисертації викладено у публікаціях:

1. Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва (за даними Опису 1779-1981 рр.) // Сіверян. літопис. – 2000. – № 6. – С. 62 – 70.
2. Описи Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. (історія створення та інформаційний потенціал) // Сіверян. літопис. – 2001. – № 6. – С. 38 – 45.
3. Неопублікована студія з історії німецьких колоністів на Чернігівщині // Літ. Чернігів. – 2002. – № 16. – С. 118 – 128 (у співавторстві з Коваленком О. Б.).
4. Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва 1780-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2002. – Вип. 20 – 21. – С. 108 – 121.
5. Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. як джерело з історії міст Лівобережної України // Сумська старовина. – 2002. – № X. – С. 218 – 224.
6. Невідомий опис Новгород-Сіверського намісництва // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 204 – 208.
7. Історія створення Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. Іст. науки. – 2003. – Вип. 50. – С. 32 – 37.
8. Незавершений опис Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. // Сіверян. літопис. – 2004. – № 2 – 3. – С. 53 – 61.
9. Археологічні старожитності в описах Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Тези доп. Третьої Міжнар. студент. наук. археол. конф. – Чернігів, 2004. – С. 19 – 20.
10. Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва (80-ті роки XVIII ст.): історіографія проблеми // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць на пошану вченого-історика, докт. іст. наук, проф. Р. Г. Симоненка. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 53 – 65.
11. Нововиявлені матеріали з історичної топографії міст Чернігово-Сіверщини // Літ. Чернігів. – 2004. – № 3 (27). – С. 86 – 88, 170 – 175 (у співавторстві з Коваленком О. Б.).

АНОТАЦІЯ

Гринь О. В. Описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення та інформаційний потенціал. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні

дисципліни. – Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. – Київ, 2004.

Дисертація присвячена дослідженню комплексу описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. На підставі аналізу історіографії проблеми з'ясовано основні етапи вивчення даної групи пам'яток, встановлено подальші перспективи їх використання. На основі широкої джерельної бази, виявленої у архівосховищах і частково запровадженої до наукового обігу уперше, розглянуто обставини, що призвели до упорядкування описів Новгород-Сіверського намісництва, визначено етапи їх створення, встановлено атрибутивні ознаки окремих пам'яток цього типу. Опрацьовано археографічну характеристику та здійснено аналіз інформаційного потенціалу 10 різновидів описів у 15 списках. В результаті доведено, що досліджуваний комплекс джерел є достатньо репрезентативним і має значні інформаційні можливості, які заслуговують на використання в наукових студіях.

Ключові слова: джерелознавство, описово-статистичні джерела, топографічний опис, Новгород-Сіверське намісництво, археографічна характеристика, інформаційний потенціал, репрезентативність.

АННОТАЦІЯ

Гринь О. В. Описания Новгород-Северского наместничества последней четверти XVIII в.: история создания и информационный потенциал. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины. – Украинский научно-исследовательский институт архивного дела и документоведения. – Киев, 2004.

Диссертация посвящена всестороннему изучению комплекса описаний Новгород-Северского наместничества последней четверти XVIII в., которые входят в группу описательно-статистических источников. Автором проведено исследование истории создания и информационного потенциала 10 разновидностей описаний, осуществлен археографический анализ 15 их списков.

Определение видовых особенностей отдельных описаний (цель составления, соответствие той или иной программе, методика подготовки, структура и содержание отдельных памятников) позволяет выделить основные этапы топографического изучения территории Новгород-Северского наместничества. На протяжении 1779-1781 гг. в процессе подготовки к проведению административно-территориальной реформы описание земель Гетманщины осуществлялось комиссией под руководством малороссийского губернатора А. Милорадовича. В результате „комиссионерами” было подготовлено три описания Новгород-Северского наместничества. В течение 1784-1786 гг. по инициативе члена Академии наук и искусств П. Соймонова было составлено шесть различных описаний Новгород-Северского наместничества. В конце 1780-х – в первой половине 1790-х гг. были подготовлены „Краткое топографическое описание” и атлас в связи с ожидавшимся приездом Екатерины II, а также атлас 1797 г., необходимый для

проведения очередной административно-территориальной реформы. Составление описаний согласно соответствующим программам обусловило системность в изложении материала и полноту приведенных данных, что делает данный комплекс уникальным источником по истории Левобережной Украины второй половины XVIII в. Вместе с тем, расхождения в структуре документов, различные системы статистического учета населения усложняют сравнительный анализ фактического материала и его использование в исторических исследованиях.

Ценность содержащейся в описаниях Новгород-Северского наместничества информации в значительной степени обусловлена использованием экспедиционного метода сбора материала. Уровень изложения информации – от элементарной систематизации первичных статистических данных до их аналитической обработки – зависел от того, насколько творчески автор или составитель подошел к объединению разрозненных данных в единый текст. Научную ценность описаний определяет также использованная их составителями источниковая база – материалы предыдущих описаний и ревизий, законодательные акты, летописи, исторические произведения, архивные документы, сведения современников.

Информационные возможности описаний обусловлены целью составления, соответствующей программой, структурой документа и уровнем квалификации составителей. В силу объективных причин большая часть приведенной в них информации имеет социально-экономическую направленность. Вместе с тем, в некоторых описаниях значительное внимание уделено природно-климатическим условиям региона, истории населенных пунктов, геральдике. В целом, содержащиеся в описаниях Новгород-Северского наместничества сведения достаточно репрезентативны и имеют комплексный характер. Это дает основания говорить об их значительном информационном потенциале, в полной мере не задействованном в научных исследованиях.

Ключевые слова: источниковедение, описательно-статистические источники, топографическое описание, Новгород-Северское наместничество, археографическая характеристика, информационный потенциал, репрезентативность.

ANNOTATION

HRYN O. V. Descriptions of Novhorod-Siverskyi vicegerency of the last quarter of the XVIII century: history of compiling and information potential. – Manuscript.

Dissertation on receipt for scientific degree of candidate of historical science on speciality 07.00.06 – historiography, source study and special historical disciplines. – The Ukrainian scientific research institute on archives and documentation. – Kyiv, 2004.

The dissertation is devoted to the investigation of the descriptions of Novhorod-Siverskyi vicegerency. On the grounds of the historiographic analysis of the problem the main stages of studying this group of documents have been revealed, the further perspectives of their use have been determined. Having searched a large source base discovered in archives and for the first time partly introduced into scientific use, the circumstances that led to the compiling of the descriptions of Novhorod-Siverskyi vicegerency, the stages of their creation, and the attributive features of several documents

of this type have been investigated. The archeographic characteristic and the information potential of ten different descriptions in fifteen copies have been carried out. As a result, it has been proved that the researched sources are rather representative and have considerable information possibilities which are worth using in scientific researches.

Key words: source study, descriptive-statistic sources, topographic description, Novhorod-Siverskyi vicegerency, archeographic characteristic, information potential, representativeness.